

כנס הרצליה
השנתי העשירי
על מאזן החוסן והביטחון הלאומי

הרצליה 2010 HERZLIYA

The Tenth Annual
Herzliya Conference

נייר עבודה

31 בינואר - 3 בפברואר, 2010

מזרח תיכון גרעיני רב-קוטבי - כיצד הוא יתנהל

סיכום דיון מכין לקראת כנס הרצליה 2010

מחברים:

שמואל בכר

שמואל בר

רחל מכטיגר

המרכז הבינתחומי הרצליה
בית ספר לאודר לממשל, דיפלומטיה ואסטרטגיה
המכון למדיניות ואסטרטגיה

מזרח תיכון גרעיני רב-קוטבי - כיצד הוא יתנהל

סיכום דיון מכין לקראת כנס הרצליה 2010

מחברים: שמואל בכר, שמואל בר ורחל מכטיגר

יו"ר צוות החשיבה

ד"ר שמואל בר, מנהל המחקרים, המכון למדיניות ואסטרטגיה

מתאמי צוות החשיבה ועורכי הנייר

רחל מכטיגר, המכון למדיניות ואסטרטגיה

שמואל בכר, המכון למדיניות ואסטרטגיה

חברי הצוות

ד"ר אפרים אסכולאי, המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)

אלן באומגרט

שלמה ברום, המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)

ד"ר עודד ברוש, המכון למדיניות ואסטרטגיה

פרופ' אמציה ברעם, אוניברסיטת חיפה

ד"ר ג'וש טייטלבוים, אוניברסיטת תל אביב

איתמר יער

לאה לנדמן, המכון למדיניות ואסטרטגיה

יאיר מנזלי, המכון למדיניות ואסטרטגיה

תא"ל (מיל.) עוזי עילם, המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)

אבי רוזן, משרד החוץ

פרופ' יהודית רונן, אוניברסיטת תל אביב

ד"ר יונתן שכטר, המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS)

פרופ' זכי שלום, אוניברסיטת בן גוריון

המסמך שלהלן מסכם את עיקרי הדברים שעלו בדיון ואת המסקנות הנובעות ממנו. אין הוא כולל את כל אשר נאמר בו ועל כן אין הוא מייצג בהכרח את דעתם של כל המשתתפים בדיון ואת הנהלת הכנס.

מזרח תיכון גרעיני רב-קוטבי - כיצד הוא יתנהל

סיכום דיון מכין לקראת כנס הרצליה 2010

מחברים: שמואל בכר, שמואל בר ורחל מנטיגר

סיכום מנהלים

כישלון המאמצים להניא את איראן מהתוכנית הגרעינית הצבאית מחייב בחינה של דמות האזור אם איראן תצליח להפוך למדינה בעלת נשק גרעיני. הדעה הרווחת כיום היא שהממשל האמריקני הנוכחי אינו רואה כרגע כאופציה הפעלת כוח צבאי נגד איראן במגמה למנוע את גירעונה. על רקע זה נבחן בממשל הרעיון של הושטת מטרייה גרעינית ("ערבויות מורחבות" - extended deterrence) למדינות האזור אם איראן תחצה את הסף הגרעיני, בתמורה להתחייבות של מקבליהן שלא לפתח תוכניות גרעין משלהן. אולם, תקדימים בנושא (כמו למשל מזרח אסיה) אינם ישימים במזה"ת, ויש יסוד להערכה שהתפתחות כזו תיתפש על-ידי כמה ממדינות האזור (בדגש על ערב הסעודית, מצרים ותורכיה) כדבר המחייב גם אותן להשיג נשק גרעיני. אמנם, תהליך כזה הינו מורכב ואורך זמן, אך מגמות צפויות של פרוליפרציה בעקבות קריסה של המשטר בפקיסטאן או בצפון קוריאה עשויות לקצר את הזמנים – במיוחד למדינות כמו ערב הסעודית, לוב וסוריה.

ואכן, כבר עתה אנו עדים לדינמיקה בעלת משמעות מרחיקת לכת, במסגרתה מביעות כמה ממדינות ערב עניין בהקמת מערך של כורים גרעיניים להפקת אנרגיה לשימוש אזרחי ולמטרות שלום. אף שתהליך זה אינו כרוך בהכרח בכוונה להקמת תשתיות לצורכי גרעין צבאיים עשוי לשמש כמקפצה טכנולוגית לקראת האפשרות שמדינות אלה תבקשנה לפתח יכולת גרעינית צבאית בעתיד תהליך זה מהווה מקור משיכה למדינות נעדרות מקורות אנרגיה (ירדן) ומדינות עתירות משאבי אנרגיה (מדינות המפרץ, לוב) אשר מעוניינות הן לשמר מקורות אלה והן להגן על כלכלותיהן, ככל שמקורות הנפט והגז יילכו וידלדלו.

בעקבות השלמת פרויקט הגרעין האיראני, יתכן כי עד סוף העשור הבא נהיה עדים למזה"ת רב-גרעיני. אחת הסכנות המיידיות היא האפשרות שנשק גרעיני יגיע לידיים רדיקאליות, או לידי גורמים בלתי-מדינתיים ובלתי-אחראיים (למשל, במצב של התפרקות פקיסטאן), ומכאן קצרה הדרך להסלמה גרעינית ולאסון גרעיני. יש הגורסים כי תחושת הפחד והמודעות של מדינות למגבלות הכוח שלהן עשויות להביא לתהליך של התלכדות בבריתות הגנה - פורמאליות ובלתי-פורמאליות מול האיום האיראני (למשל, התלכדות של מדינות המפרץ, ערב הסעודית, מצרים וירדן במסגרת של ברית הגנה תחת חסות אמריקנית, ואולי גם בשותפות ישראלית סמויה).

התסריט, שלפיו במסגרת מזה"ת רב-גרעיני מגיע נשק גרעיני לידיים רדיקאליות באופן שעלול להוביל להסלמה גרעינית, מעלה את השאלה כיצד יתנהג המזה"ת. קיימת מחלוקת בין שתי אסכולות עיקריות: האחת, שנציגה הבולט הוא קנת' וולטץ (Kenneth Waltz), והיא רווחת בקהילה הבינלאומית, היא אסכולת הריאליזם במחקר היחסים הבינלאומיים המפרשת התנהגות של מדינות (ובהן איראן) לפי "אינטרסים" והחלטות מחושבות, מדודות, שקולות, זהירות, ורציונאליות. לפי גישה זו, נשק גרעיני בידי איראן אמנם אינו דבר רצוי, אך זהו מצב שניתן לחיות אתו, שכן האיראנים צפויים להתנהג כמו כל שחקן שקול וזהיר אחר לכשיהיה בידם נשק כזה, וניתן יהיה לאמץ דרכי פעולה להתמודד עימם – באמצעות "הכלה" והרתעה, כפי שנעשה בעבר מול בריה"מ במלחמה הקרה, בהצלחה בדרך-כלל. בקוטב הנגדי, קיימת אסכולה רווחת פחות, המעגנת את יחסי ההרתעה בין מדינות בקודים תרבותיים של הצדדים. גישה זו, עליה נמנה החוקר סקוט סאגן (Scott Sagan), דוחה את התיזה של וולטץ וגורסת כי טיעונו לא עמדו למבחן אמיתי עד היום. על-פי גישה זו, מדינות לא נוהגות בהכרח על-פי שיקולים רציונליים בלבד אלא על-פי מניעים ותכנים מיסטיים ותרבותיים, דבר שניכר במיוחד במשטרים קיצוניים דוגמת המשטר האיראני. אין זה אומר שמשטרים אלה אינם "רציונליים" אלא שמערכת השיקולים והערכים המשמשים לקבלת החלטות שונה מאלה של המערב. בין שתי הגישות הקוטביות, יש גם מי שטוענים כי אמנם האיראנים צפויים להתנהג באופן מחושב, מדוד, רציונלי וזהיר, אך קיימת אפשרות משמעותית לחישובים שגויים ולהערכות מצב שגויות שיובילו להסלמה ולעימות.

השימוש בנשק גרעיני בעימותים קונבנציונליים מושרש עמוק בתודעה של העולם המערבי. נשק זה נתפש כלגיטימי אך ורק כנשק יום הדין, קרי: כתגובה על התקפה רבתה על המולדת ("Homeland") האמריקנית. אולם, יש סימן שאלה כבד עד כמה ה"טאבו" על שימוש בפועל בנשק גרעיני שהשתרש בתרבות המערבית נקלט במדינות המזרח התיכון המועמדות לרכוש יכולת גרעינית. אצל גורמים באזור כמו הטאליבאן ואל-קאעדה, העלולים לרכוש נשק גרעיני. ברוב הכתיבה האסלאמית בנושא, נתפש הנשק הגרעיני כגלגול מודרני של כלי נשק "אסטרטגיים" מימי הנביא, ויש לקחת בחשבון אפשרות שארגוני הטרור ינסו לרכוש נשק לא קונבנציונלי בעל יכולת השמדה רחבה יחסית בין אם לשימוש נגד המערב או נגד משטרים מקומיים.

מזה"ת רב-גרעיני, כפי שעולה מהתסריטים הנזכרים לעיל, לא יתנהל על-פי הכללים שאפיינו את המלחמה הקרה. ניתן יהיה לצפות למשברים רבים יותר, מלוחים באימים של הסלמה גרעינית ונטייה גדולה יותר לשקול שימוש בנשק גרעיני במסגרת עימותים קונבנציונליים. על רקע זה, קיימת אפשרות שמדינות האזור תנסו לגבש מנגנוני בקרה למניעת הידרדרות לעימות שעלול להיות מלווה בשימוש בנשק גרעיני. במצב כזה יהיה בוודאי מאמץ להביא גם את ישראל להשתלב במשטר אזורי שיהיו בו, לכל הפחות, יותר שקיפות והגבלות על יכולות גרעיניות.

כרגע מסתמן שהאיראנים פועלים לרכישת אופציית-סוף שתאפשר להם לעבור בבוא העת לייצור של סד"כ גרעיני משמעותי תוך זמן קצר. הצלחת המהלכים הדיפלומטיים המתוכננים כלפי איראן, כולל משטר סנקציות, מוטלת בספק, ומצד שני מסתמנת כנמוכה הסבירות שממשל אובמה ינקוט מהלך צבאי כלפי איראן לסיכול התוכנית הגרעינית, או שיתמך בפעולה ישראלית. עצם הדימוי של איראן המתגרענת באין מפריע יעודד את מדינות האזור ליזום תוכניות להשגת יכולת גרעינית צבאית גם לעצמן. מועמדות ראשיות לגירעון נוסף הן ערב הסעודית, מצרים, תורכיה, סוריה, לוב ואף – בטווח רחוק יותר ובמותנה במצב הפנימי – עיראק.

אם לא ינקטו נגד איראן צעדים כלכליים מרחיקי לכת או פעולות צבאיות ואם לא יהיה מהפך במשטר, לא ניתן יהיה למנוע ממנה להגיע לסף של יכולת גרעינית צבאית, על כל המשתמע מכך ביחס לזירה האזורית.

א. כללי

היעדר ההצלחה עד כה במאמצים להניא את איראן מהתוכנית הגרעינית הצבאית מחייב בחינה של דמות האזור אם איראן תשיג את מבוקשה ותהפוך למדינה בעלת נשק גרעיני. יש יסוד להערכה, לפיה התפתחות כזו תיתפש על ידי כמה ממדינות האזור (בדגש על ערב הסעודית, מצרים ותורכיה) כדבר המחייב אותן להשיג אף הן נשק גרעיני. הצעות/רעיונות שהועלו לאחרונה על-ידי הממשל האמריקני להושיט מטרייה גרעינית ("ערביות מורחבות") לשכנותיה הערביות הסובות של איראן במקרה של התממשות האיום של איראן גרעינית אף ממחייבים את האופן שבו תסריט כזה נתפש כאפשרי. מדינת ישראל והמערב יצטרפו להתמודד עם "מזרח תיכון רב-גרעיני".

ב. תהליך צמיחתו של מזרח תיכון רב-גרעיני

הדעה הרווחת כיום היא שהממשל האמריקני הנוכחי לא יפעל צבאית לסיכול הפעילות הגרעינית האיראנית בעתיד הנראה לעין. זאת משתי סיבות: נראה שהאסכולה הריאליסטית המרגיעה לגבי השלכות איראן גרעינית רווחת אצל מקבלי החלטות בממשל ולכן האיום האיראני אינו נתפש על ידי הממשל כחמור עד כדי כך שהוא מצדיק ליטול את הסיכונים שינבעו מפעולה צבאית, וגם משום שארה"ב כבר מעורבת בשתי מלחמות באזור.

יתר על כן, נראה כי שוררת התנגדות בצמרת הממשל אף למתן יד לפעולה ישראלית (דווקא המשטרים הערביים המתונים הינם בעלי עניין סמויים לכך שישאר תפעל). ביטוי להיערכות הממשל לעידן של איראן גרעינית ניתן בדבריה של שרת החוץ האמריקנית, הילרי קלינטון, כי ארה"ב תשקול להעניק ערבויות מורחבות (extended deterrence) למדינות האזור אם איראן תחצה את הסף הגרעיני. במשמע, ובהסתמך על תקדימים (כמו מזרח אסיה ונאט"ו), ערבויות אלה תינתנה בתמורה להתחייבות של מקבליהן שלא לפתח תוכניות גרעין משלהן. אמנם אין משמעות הדבר שארה"ב השלימה כבר היום עם איראן גרעינית, או שלא קיימת מחלוקת בממשל לגבי עוצמת הלחצים והאיומים שראוי להפעיל כדי למנוע התפתחות זו, אך לפי שעה קשה לראות תרחיש שבו ממשל אובמה מפעיל כוח צבאי לסיכול תוכנית הגרעין האיראנית.

ברם, דומה שמה שעבד במזרח אסיה אינו ישים במזה"ת. ערבויות אמריקניות ליפן, טייוואן ודרום קוראה היו עדיפות בעיני המעצמה הגרעינית שנגדה הופנו - סין העממית - על פני התגרעות של מדינות אלה. יתר על כן, מדובר היה בערבויות לטובת כל המדינות כנגד איום ישיר מצד סין וברה"מ. לא כך המקרה במזה"ת, בו ארה"ב תצטרך לערוב למדינות האזור לא רק נגד איראן אלא גם נגד ישראל - לפחות *pro-forma*. קיים סימן שאלה האם משטרי האזור יקבלו על עצמם את גילויי הזיקה ההדוקה לארה"ב בשעה שהם נתונים ללחצים אסלאמיים מבית ולחתרנות איראנית. נשאלת גם השאלה, עד כמה תוכלנה מדינות אלה לבטוח בארה"ב, אחרי שכל הכרזותיה על נחישות למנוע את גרעונה של איראן נותרו כמופרכות. מעבר לכך, עלות ההגנה האמריקנית על כל מדינות האזור תהיה גבוהה מאוד וקיים סימן שאלה גדול האם סדר היום האמריקני יאפשר השקעה כזו.

מכל האמור לעיל, רבים הסיכיים שמדינות נוספות באזור תלכנה בעקבות איראן ותפעלנה לרכישת יכולת גרעינית צבאית. אמנם, בדרך ליכולת גרעינית צבאית גלויה יש כמה וכמה שלבים שמדינה - ומקבלי החלטות בה - צריכה לעבור, החל בהוכחת היכולת להשיג חומר בקיע, דרך שלב ההצהרה, ולאחריו ניסוי. מגמות צפויות של פרוליפרציה בעקבות קריסה של המשטר בפקיסטאן או בצפון קוראה (ושתי המדינות הוכיחו את עצמן כמפייצות ידע בתחום הגרעיני גם כאשר היו תחת שלטון מרכזי יציב יחסית) עשויות לקצר את הזמנים - במיוחד למדינה כמו ערב הסעודית שהייתה מעורבת במימון תוכנית הגרעין של הראשונה, ולוב וסוריה שהן בעלות קשרי רכש ותיקים ויציבים עם האחרונה.

ראוי לציין, כי כבר עתה אנו עדים לדינמיקה בעלת משמעות מרחיקת לכת, שבמסגרתה כמה ממדינות ערב מביעות עניין בהקמת מערך של כורים גרעיניים להפקת אנרגיה לשימוש אזרחי ולמטרות שלום, דבר המותר על פי ה-NPT. אף שתהליך זה אינו כרוך בשלב זה ברצון מוצהר או

במהלך מעשי ההקמת תשתיות לצורכי גרעין צבאי הוא עשוי לשמש הן כמקפצה טכנולוגית¹ לקראת האפשרות שמדינות אלה תבקשנה לפתח יכולת גרעינית צבאית בעתיד (אסטרטגיית ה-nuclear hedging), והן כאיתות לאיראן כי יכולותיה הגרעיניות עשויות להיענות בפיתוח גרעיני מצד מדינות ערב. תהליך זה מהווה מקור משיכה לשני מחנות שונים של מדינות: מדינות נעדרות מקורות אנרגיה (ירדן) אשר נושאות בנטל ייקור הנפט והגז ומדינות עתירות משאבי אנרגיה (מדינות המפרץ, לוב) אשר מעוניינות הן לשמר מקורות אלה והן להגן על כלכלותיהן ככל שמקורות הנפט והגז יילכו וידלדלו. חלק מהמדינות עשויות להיכנס לשת"פ בתחום הקמת כורי חשמל גרעיניים כדי להבטיח חיבור ואספקה של חשמל המופק מאנרגיה גרעינית בין המדינות עצמן. ככל שיתקדם תהליך זה כן תידרש הפעלתן של מערכות שליטה ופיקוח לא רק ברמת המדינה אלא גם ברמה האזורית או התת-אזורית על מנת לעמוד הכן לכל תגובה שתידרש במקרה של תקלה או פגיעה חבלנית בכורים.

בכל מקרה, על רקע האצת תוכנית הגרעין הצבאי האיראנית, יש להניח כי מדינות ערב תשאפנה להאיץ את מרוץ החימוש הגרעיני, ואין זה מן הנמנע שהן תחפשנה קיצורי דרך לשם השגת מטרתן. הן תבקשנה לרכוש נשק גרעיני דרך גורם מדינתי כזה או אחר שהנשק מצוי ברשותו, או מי שהידע לכך מצוי בידיו. סביר שערב הסעודית לא תקים תשתית עצמאית לנשק גרעיני, אלא שהיא תסמוך על הסכמים עם פקיסטאן, או שתרכוש את מרכיבי מ"המדף", כפי שניסו לפנייה סוריה (מצפון קוראיה) ואולי אף לוב, לעשות ברכישת פרויקט "turnkey" מצפון קוראיה. סביר להניח שלוב וסוריה תחזרנה גם הן לפעול בדרך זו. אף שהלו"ז להשגת הנשק הגרעיני על-ידי אותן מדינות יהיה ממושך למדי, יש לשער שהדרך לא תארך עשרים שנה, אלא הרבה פחות, ולכל היותר תוך עשר שנים נהיה ככל הנראה עדים למזה"ת רב-גרעיני. ראוי להישמר מפני כשל מחשבתי (המאפיין כנראה גם את האיראנים) המייחס למשטרים הערבים נחשלות עד כדי אי-יכולת לקדם תוכנית גרעינית צבאית אמינה בטווח זמן מהיר. לפני מספר שנים, הצליחה לוב להפתיע את המערב כשנתגלתה תוכנית הגרעין שלה, שהיתה ברמה טכנולוגית מפותחת למדי.

יש לקחת בחשבון גם שבסביבות של התגברות ה"היצע" של ידע וחומרים גרעיניים, נשק גרעיני עלול להתגלגל לידיים שאינן מדיניותיות, דוגמת ארגונים אסלאמיים קיצוניים ושחקנים לא-מדינתיים ומגנגונים הפועלים מטעמה של המדינה ובאישור קברניטיה, כגון משמרות המהפכה האיראניים או ועדות המהפכה הלביות. מתוקף עוצמתם הפנימית, גופים כאלה מסוגלים להשתלט על תחום פיתוח הגרעין ועל ניהול בקרת הפיקוד והשליטה על הנשק. אמנם תהליך כזה לא התרחש עד כה באף אחת מהמדינות הגרעיניות הקיימות ואלה אף הקפידו, בדרך-כלל, למנוע זליגה של יכולותיהן. אולם, אין בכך להעיד שהדבר לא יתקיים במדינות האזור, השונות בתרבותן הפוליטית ובגישתן לארגוני חסות. עצם העובדה שפקיסטאן וצפון קוראיה עסקו באופן מעשי בהפצת יכולות גרעיניות עשויה לשמש אות לבאות.

אחת המדינות הבלתי-יציבות ביותר בהקשר זה היא פקיסטאן. אם מדינה זו תתפרק עלול להיווצר מצב מסוכן של זליגה מואצת של הנשק הגרעיני לידי ידיים אסלאמיות רדיקליות. אם נוסף לכך את הנחת היסוד של גורמי האסלאם הרדיקלי הסלפיים-ג'האדיים, ולפיה יש הצדקה מלאה לרכוש נשק גרעיני ולהשתמש בו, הרי שהסכנה הולכת וגוברת. אנשי אל-קאעדה מאמינים שארה"ב רוצה לפרק את פקיסטאן מיכולתה הגרעינית, וקבעו כי לפיכך עליהם להשתלט על הגרעין במדינה זו על מנת למנוע מארה"ב מלממש את זממה. כמו כן, האפשרות שאיראן תהפוך למדינה בעלת נשק גרעיני מפחידה את אנשי אל-קאעדה שרואים בפצצה שיעית דבר בלתי-נסבל מבחינתם ומאמינים שיש להציב מולה פצצה סונית.

גם לאלג'יריה הייתה (בשנות ה-80 המאוחרות) תוכנית גרעין מפותחת למדי. היו לה כל המתקנים הדרושים, אך היא בחרה שלא להפעיל אותם והם מודממים זה עשור. הפעלה מחודשת תארך זמן רב. בל נשכח שמדינה זו נשאבה אל תוך מלחמת אזרחים עקובה מדם, ושאיילו האופציה הגרעינית היתה מתממשת ומשטר אסלאמיסטי היה עולה לשלטון לאחר מימוש, משטר זה היה יורש את היכולת הגרעינית. זו אינדיקציה נוספת לכך שצריך – בהערכת תרחישים עתידיים – להכניס לתוך מערכת השיקולים גורמים נוספים מלבד המדינה ומוסדותיה הרשמיים.

עיראק אף היא היתה – עד להפצצת הכור שלה על ידי ישראל – קרובה להשגת יכולת גרעינית, ומלחמת המפרץ הראשונה קטעה את תוכניתיה. הסדר החדש של עיראק לאחר משטר צדאם חוסיין עדיין נמצא בהתהוות וקשה לומר היכן תתייצב הזהות של עיראק בדומיננטיות שיעית, האם תאמץ את הזהות הערבית ותצצה למלא תפקיד מפתח בעולם הערבי או שמא תאמץ את הזהות השיעית ואת הזיקה לאיראן. היה ועיראק תבקש לפתח יכולת גרעינית היא תצטרך להתחיל מאפס, היות שמרבית הציוד שלה הושמד, והפיקוח הבינלאומי על כל מה שהיה ברשותה לפני הפלישה הינו הדוק. ואולם, כוח האדם שהניע את התוכנית הגרעינית של עיראק עדיין קיים ברובו ונכון להירתם למאמץ כזה, גם אם החלטות מועה"ט המטילות מגבלות חמורות על עיראק תהיינה בתוקף אף לאחר נסיגת ארה"ב. מלבד זאת היא תוכל לרכוש נשק גרעיני מן המדף.

סוריה אמנם לא יכלה לפעול בכוחות עצמה, אך כמעט שהצליחה עד שנת 2009 להפעיל כור גרעיני בחשאי, באמצעות רכש מצפון קוראיה, ולא ברור אם היא עסקה גם בתחום ההקמה של מתקן להעשרת אורניום לצרכים צבאיים.

במצרים אין ספק שקיימת התשתית המדעית, הטכנולוגית והתעשייתית המתקדמת ביותר מבין מדינות ערב, וישנו המערך המדעי הטוב ביותר להפעלת כורים גרעיניים והתקיימות תוכנית גרעינית ייעודית. באמצע שנות ה-90 המצרים היו כנראה על סף החלטה להשיג יכולת גרעינית, אך

¹ יציין כי צדאם חוסיין שלח לאורך כל שנות ה-70 מאות רבות של סטודנטים שלמדו כימיה ופיזיקה בארה"ב, ולכן גם מחקר שאינו מתנהל סביב כורים גרעיניים יכול לתחם לפיתוח היכולת הגרעינית.

נראה שהשהו את החלטתם, ואין להם עדיין מתקנים. הסכנה בכל הקשור למצרים טמונה באפשרות שתנועת "האחים המוסלמים" תגיע לשלטון במדינה ותשלט בתוכנית גרעינית בשלב מתקדם של פיתוח.

יש יסוד להערכה שהמדינה הראשונה שתנסה להשיג יכולת גרעינית לאחר איראן היא **תורכיה**, ובעקבותיה **ערב הסעודית**. זו האחרונה תזכה לסיוע פקיסטאני כי אין לה היכולת הנדרשת לפתח תוכנית גרעין עצמאית. המקרה התורכי סבוך, היות שעל אף היכולת לפתח תוכנית גרעין, תורכיה חברה בנאט"ו ורוצה להיות חברה באיחוד האירופי, ומכאן שהיא ניצבת בפני כמה מגבלות. ואולם, מדובר בתרחיש עתידי הנובע מהתמוטטות של משטר אי-התפוצה הגלובלי, דבר העומד בראש סדר היום של העוסקים בנושא בממשל: החשש כי בעקבות צפון קוריה ואיראן תלכנה מדינות נוספות בדרך זו, וברור כי אם גם ערב הסעודית ומצרים תצטיינה בנשק גרעיני בעקבות איראן, הרי שתורכיה לא תישאר בלעדיו.

המסקנה מכל האמור לעיל היא שבעקבות השלמת פרויקט הגרעין האיראני גובר הסיכוי להתגברות תפוצת הנשק הגרעיני במזה"ת כולו. אם זו תהיה המגמה, לוחות הזמנים עלולים להיות קצרים מכפי שהיו בתוכניות הגרעין של עיראק ואיראן, שכן גורמי התפוצה פעילים ביותר (המקרה הסורי הינו בבחינת הוכחה לכך). לפיכך, אנו עלולים להיות עדים עד סוף העשור הבא למזה"ת רב-גרעיני. אחת הסכנות המיידיות שעלולות להתרגש על האזור כולו בעקבות התממשות של תרחיש זה היא האפשרות שנשק גרעיני יגיע לידיים רדיקאליות, או לידי גורמים בלתי-מדינתיים ובלתי-אחראיים, למשל בעקבות התפרקות אפשרית של מדינה כמו פקיסטאן, ומכאן קצרה הדרך להסלמה גרעינית ולאסון גרעיני.

מנגד, יש מי שגורס כי תחושת הפחד והמודעות של גורמים רבים שאין להם היכולת להתמודד עם הסכנות בגפם עשויות להביא לתהליך של התלכדות מדינות לבריתות הגנה - פורמאליות ובלתי-פורמאליות. במסגרת זו קיימת סבירות כי תיווצר התלכדות של מדינות המפרץ, ערב הסעודית, מצרים וירדן במסגרת של ברית הגנה ויצירת ארכיטקטורת ביטחון להתרתה של איראן תחת חסות אמריקנית (ואולי גם בשותפות ישראלית סמויה) כדי לעמוד מול האיום האיראני. נוכח המודעות של כלל הגורמים באזור לעוצמתה הרבה של מדינת ישראל וליכולת ההרתעה שלה, לא מן הנמנע שמדינות באזור תבקשנה את קרבתה, ואולי אף את שילובה הלא-פורמאלי במסגרת של ברית הגנה. נסיבות אלה עשויות להביא לכך שתשומת הלב המרכזית של מדינות האזור ושל ארה"ב תהיה מכוונת להגנה על המשטרים המתונים והפרו-מערביים. על רקע זה ניתן להניח כי יגברו הלחצים על ישראל להגמיש את עמדותיה מול הפלסטינים כדי להסיר מכשול משמעותי בדרך לעמידה מלוכדת מול גורמים קיצוניים.

להתגרענות המדינות במזה"ת תהיה השפעה גם על ההתנהגות של מדינות שונות במזה"ת נגד מדינות לא-גרעיניות: משטר בעל נשק גרעיני יהיה בשל יותר ליציאה להרפתקאות צבאיות קונבנציונאליות מתוך הנחה כי בידי נשק גרעיני שיוכל להרתיע, אם וכאשר ייקלע לתבוסה קשה.

ג. הגישות והתסריטים הרלוונטיים ביחס להתרעה גרעינית

התסריט, שלפיו במסגרת מזה"ת רב-גרעיני מגיע נשק גרעיני לידי ידיים רדיקאליות באופן שעלול להוביל להסלמה גרעינית, מעלה את השאלה כיצד יתנהג המזה"ת - אזור רווי מתחים ועתיר היסטוריה של הידרדרות למלחמות שהן תולדה של הערכות שגויות של מנהיגים - במצב בו מצוי נשק גרעיני בידי מספר מדינות.

הוויכוח מתנהל בין שתי אסכולות עיקריות: האחת, המפרשת התנהגות של מדינות (ובהן איראן) לפי "אינטרסים" והחלטות מחושבות, מדודות, שקולות, זהירות, ורציונאליות. על-פי הנחות "מודל השחקן הרציונאלי", החל על מדינות - במיוחד בנסיבות גרעיניות - מוגדר כי הן פועלות מתוך כוונה למקסם את רווחיהן ולמזער את הפסדיהן. זוהי, אם כן, דעת הרוב המוחלט של החוקרים, דעת הקהל במערב וביתר חלקי הקהילה הבינלאומית, וזוהי גם דעתם של מדינאים בולטים בסוגיה הגרעינית האיראנית. לפי גישה זו, נשק גרעיני בידי איראן אמנם אינו דבר רצוי, אך אין זה בבחינת "סוף העולם", משום שהאיראנים צפויים להתנהג כמו כל שחקן שקול וזהיר אחר לכשיהיה בידם נשק כזה, וניתן יהיה לאמץ דרכי פעולה להתמודד עימם - באמצעות "הכלה" והרתעה, כפי שנעשה בעבר מול ברית"מ במלחמה הקרה, בהצלחה בדרך-כלל. החוקר האמריקני קנת' וולטץ הינו נציג בולט של אסכולה זו, בגורסו שעצם ההחזקה בנשק גרעיני מביאה מדינה לקבל על עצמה סייגים ולהתנהג באופן זהיר יותר ואחראי יותר משהייתה לולא החזיקה בנשק כזה.

בקוטב הנגדי ניצבת האסכולה השנייה, הרווחת פחות, והדוחה את התיזה של וולטץ. על אסכולה זו נמנה החוקר סקוט סאגאן, הגורס כי הטיעונים של וולטץ לא עמדו למבחן אמיתי עד היום אף בראשית ימי המלחמה הקרה ובוודאי שלא יעמדו למבחן בסביבה רוויית מתחים ויצרים אידיאולוגיים ודתיים, ומשטרים הסובלים משטחים פנימיים, ממאבקי כוח קשים וממנגוני פיקוד ושליטה שאינם דומים לאלה שהתקיימו במדינות שנטלו חלק במלחמה הקרה. על-פי גישה זו, מדינות נוהגות לא בהכרח על-פי שיקולים רציונאליים בלבד אלא על-פי מניעים ותכנים מיסטיים ותרבותיים. על-פי תפישה זו, תכנים מיסטיים יכולים להתננות אינטרסים ולהטיל סייגים על התנהגות על-פי אינטרסים. בפרשנות הקיצונית ביותר - כפי שנתן לה ביטוי ברנרד לואיס - איראן מוצגת כחותרת למטרה משיחית: האצת שובו של האמאם הנעלם, תוך דחיקת שיקולים רציונאליים. על-פי גישה זו, גם אם איראן אכן תנהג בצורה מחושבת ושקולה, המטרות המשיחיות עומדות כל העת ברקע, ומכאן שקיים סיכוי מהותי שבשלב

עתידי יאמינו מנהיגיה האידיאולוגיים כי חובתם היא לפעול מתוך שיקול שהוא מעבר לאינטרס, או להערכת מחירים מדודה, על מנת לקדם את התכנים האיכותיים של אמונתם.² המסורת הח'ומיניסטית של אקטיביזם מלחמתי וג'האד – "ח'ראג" ("יציאה" לעשות מעשה - ההיפך מ"קעוד" – שיבה פסיבית) ו"עזל" (צדק) - דוחפים את המשטר כל העת ליזום משברים בדרך למימוש ה"צדק" לשיטתו, קרי: חיסולה של ישראל. אולם, גם אם תיאור זה נכון לגבי קבוצת משמרות המהפכה מסביב לאחמדינג'אד, כל עוד קיימות תשומות בתהליך קבלת ההחלטות למסד "הדור הראשון" למהפכה האיראנית, נודע משקל גם לגישה השיעית המסורתית, לפיה אותה אפוקליפסה לא יכולה להיות מעשה ידי אדם, אלא מעשי ידי האמאם הנעלם לבדו.

בין שתי הגישות הקוטביות, יש גם מי שטוענים כי האיראנים צפויים להתנהג באופן מחושב, מדוד, רציונלי וזהיר, תוך שהם מכלכלים את צעדיהם על-פי רווחים ומחירים צפויים. ואולם, קיימת אפשרות משמעותית לחישובים שגויים ולהערכות מצב שגויות שיובילו להסלמה ולעימות גם בלי שיהיה זה "סוף מעשה – מחשבה תחילה", במיוחד במצב הסלמה משברי כגון "משבר קובה" מזה"ת. תסריט זה נשען על העובדה שגם מקבלי החלטות רציונליים ומפוכחים קיבלו לעיתים קרובות החלטות שגויות ופעלו באופן הפוך מ"מודל השחקן הרציונלי", בכך שבפועל פעלו למקסם מחירים ולמזער רווחים, במקום להיפך. בתוך אסכולות ביניים זו, ניתן למקם את אלה המציגים תסריט הידרדרות כתוצאה מכך ש"השחקן הרציונלי" אינו שחקן בודד בכל צד המנהל את המשבר מול "שחקן בודד" נגדי, אלא "שחקן מורכב" המשקף את האינטרסים הפנימיים השונים והסותרים של שחקני פנים חזקים וכוחות רבי-עוצמה בתוך אותו משטר, שתוצאתם יכולה להיות רציונלית מנקודת המבט של כל אחד מהשחקנים הפנימיים, אך לא "רציונלית" או לא "סבירה" ברמת התוצאה הקולקטיבית.³ כך, בעוד שכל אחד משחקני המשנה אכן פועל למזער מחירים ולמקסם רווחים לעצמו, מגיעים לתוצאה הפוכה עבור המדינה.

בהיעדר מידע ברור על האופן שבו מדינות אלה תגבשנה את הדוקטרינה הגרעינית שלהן, לא נותר לנו אלא לנחש את דפוסי קבלת ההחלטות והפיקוד ושליטה שלהן בנסיבות קונבנציונליות וביחס לנשק אסטרטגי שכבר מצוי ברשותן (בעיקר טילים, אך גם נשק כימי). הכרה כזו עשויה לסייע לנו לצפות קדימה ולהקדים ולפתח תפישות רלוונטיות של הרתעה ולפעול למזער את השלכותיה השליליות של התפתחות כזו.

ד. היחס ל"טאבו" הגרעיני

איסור השימוש בנשק גרעיני בעימותים קונבנציונליים מושרש עמוק בתודעה של העולם המערבי – נשק זה נתפש כלגיטימי אך ורק כנשק יום הדין, קרי: כתגובה על התקפה רבתה על המולדת ("Homeland") האמריקנית. גישה זו מקשה על תכנון – לא כל שכן מימוש תוכנית – להפעלת נשק גרעיני נגד אויב "זוטר" שאינו מסוגל לאיים בהשמדה על ארה"ב. טאבו זה מעלה סימן שאלה לגבי יכולתה של ארה"ב לשכנע מדינות באזור כי אכן תעניק להן "מטרייה גרעינית" במקרה של התקפה גרעינית עליהן מצד איראן. השאלה הרטרורית של שארל דה-גול "האם האמריקאים יסכנו את ושינגטון עבור פריז" הינה רלוונטית בעיני מדינות האזור.

בעוד שה"טאבו" הקיים בעולם המערבי לגבי שימוש בנשק גרעיני ברור לכל, דומה כי גישה זו אינה כה חד-משמעית אצל הגורמים באזור העלולים לרכוש נשק גרעיני. ברוב הכתיבה האסלאמית בנושא, הנשק הגרעיני נתפש כגלגול מודרני של כלי נשק "אסטרטגיים" מימי הנביא: אמצעים להבערת בתי האויב, מרגמות אבנים וכיו"ב. ארגוני הטרור האסלאמיים ובראשם אל-קאעדה פרסמו פסקי הלכה לא רק בעד רכישה של נשק גרעיני אלא גם בעד השימוש בנשק זה נגד "אויבי האסלאם" – בראשם המערב וישראל. בתוקף מדיניות ה"עין תחת עין" שלהם הם רואים בנשק גרעיני אפשרות מעשית לגמול למערב על "הרג מיליוני מוסלמים" באמצעות נשק גרעיני המסוגל לגרום למערב אבידות בהיקף דומה. לצורך הוצאה לפועל של תפישה זו ישנה סכנה רבה בתרחיש של השתלטות ארגונים אסלאמיים רדיקאליים על מדינה מוסלמית המחזיקה בנשק גרעיני. ה"מועמדת" הטבעית לתרחיש כזה היא פקיסטאן, שהטאליבאן ואל-קאעדה מבקשים להפיל את משטרה ומנהלים נגדו מלחמת חורמה. יש לקחת בחשבון גם אפשרות שארגוני הטרור ינסו לרכוש נשק לא-קונבנציונלי בעל יכולת השמדה רחבה יחסית בין אם לשימוש נגד המערב או נגד משטרים מקומיים.⁴

על רקע הדברים הללו, נוכל לומר כי יש סימן שאלה כבד לגבי מידת היקלטות ה"טאבו" על נשק גרעיני אצל גורמים אלה. נכון, הרתעת מדינה משימוש בנשק גרעיני אינה מסתמכת על קבלתה את עיקרון ה"טאבו" בלבד, אלא מבוססת על המחיר שישלם מי שיפעיל נשק גרעיני נגד מדינה שיכולה לגמול באותו מטבע. ואולם, הערכת המדינה השוקלת לעקוף את המחיר נשענת על גורמים רבים ומורכבים שאין לנו שליטה עליהם ואף

² בהגדרת הרציונליות, נראה עדיף להשתמש במונח "רציונליות מוגבלת", בו עושים שימוש כהנמך וטברסקי בניתוחי תורת המשחקים. מאחר שכל צד שוקל רווחים והפסדים, יש לבדוק כיצד מגדירים אותם, היות שסולם הערכים משתנה ממדינה למדינה ומחברה לחברה. אחמדינג'אד רציונלי בשיקולו בדיוק כמו כל אדם אחר, אבל אם הוא חושב שהאינטרס שלו הוא להאיץ את שיבת האמאם הנעלם, הוא ישקול היטב כיצד לעשות זאת. המקרה היחיד שבו ניתן לדבר על שחקן בלתי-רציונלי הוא כשמנהיג פסיכופט פוגע בעצמו ובאינטרסים שלו.

³ Robert J. Lieber & Amatzia Baram, "Containment Breach", Foreign Policy, December 2009.

⁴ בהקשר זה יזכר כי שלטונת הביטחון הירדניים הצליחו לעצור מבעוד מועד במחצית הראשונה של שנת 2004 קבוצת טרור (קבוצת ג'ויס) אשר הטעינה על משאיות חומר כימי אשר היה מיועד להתפוצץ ולגרום ללמעלה ממאה אלף החוגים בבירה, עמאן.

אין אנו יכולים לדעת עליהם לאשורם: מידת האמונה הדתית של המנהיג כי האל יגן עליו ועל ארצו, הביטחון העצמי שנוסך בו הממסד הצבאי, המודיעין שבידיו על אודות כוחו או חולשתו של היריב והערכתו את כוונותיו. דומה כי הערפל סביב סוגיות אלה יישאר בעינו.

ה. האומנם "מלחמה קרה 2"

הגישה הנשענת על לקחי עידן המלחמה הקרה לוקה בכשלים מהותיים:

- המלחמה הקרה התנהלה בין שתי מעצמות או שני גושים גרעיניים כאשר למעשה האפשרות ששחקן משנה באחד הגושים יפעיל נשק גרעיני על דעת עצמו לא נחשבה כסבירה.
 - במהלך רוב תקופת המלחמה הקרה התנהלו היחסים בין המעצמות בצל דוקטרינת MAD (השמדה הדדית מובטחת). מלאי הנשק של מדינות האזור לא יגיעו בעשור הקרוב למצב איזון זה. היעדר יכולת "מכה שנייה" משליך על מידת הנכונות של מדינה להסתכן ולהנחית "מכה ראשונה".
 - תהליכי פרוליפרציה בתקופת המלחמה הקרה היו איטיים ומאותרים, לעומת הצפי להאצת הפצת הידע והחומרים הגרעיניים מפקיסטאן, צפון קוריאה, סין ורוסיה במקרה שיתגבר ה"ביקוש" באזור בעקבות התקדמות איראן לעבר יכולת גרעינית.
 - בניגוד למצב ששרר בין ארה"ב לבריה"מ, הרי אין כל קומוניקציה בין ישראל לאיראן, אין כל אמון בין שתי המדינות, ואיראן מגדירה את השמדת ישראל כמטרה מוצהרת.
 - תפקיד הדת בקבלת ההחלטות והשפעת דעת קהל על נטיות ל"ספוסוף" (brinkmanship) של משטרים אינם דומים למצב ששרר בין שתי המעצמות במלחמה הקרה.
 - למדינות ה"מועמדות" להשיג נשק גרעיני, נכון להיום, אין תפישות מוכנות בתחום הפיקוד והשליטה על נשק גרעיני. יהיה קושי רב לממש תפישות של הפרדה בין נשק לאמצעי שיגור, ומיעוט כלי הנשק שברשות המדינות יעמיד סימן שאלה על נכונותן לממש מנגנוני "קשרים מותרים" (PAL), מתוך חשש שהדבר יגביל את גמישותן בהפעלת הכלים המוגבלים שברשותן.
 - במדינות "המלחמה הקרה" לא הייתה יומרה של גורמי המו"פ לשמר את השפעתם על הנשק שעמלו בפיתוחו. כך, למשל, למפתחי פרויקט מנהטן באמצע שנות ה-40 היה ברור שלא הם אלא הדרג המדיני יהיה המחליט הבלעדי מה לעשות עם הנשק שפיתחו. נוכל לשער כי גורמי מו"פ וממסדים גרעיניים במזה"ת עלולים להתנהג בצורה שונה (בדומה ל-AQ KHAN בפקיסטאן) ולדרוש למלא תפקיד בתהליכי קבלת ההחלטות גם לאחר גמר הפיתוח של הנשק.
 - משטרי המזה"ת – גם ה"אוטוקראטיים" שבהם – נוטים להיות "פוליקראטיים" מנקודת המבט של מעורבות רבה של מוקדי כוח לא רק בשלבי גיבוש החלטות אלא גם בהוצאה לפועל של מדיניות עצמאית או עצמאית למחצה. הדבר ניכר כיום ביד החופשית של משמרות המהפכה באיראן. בשנות ה-70 וה-80 הייתה לוב שרויה בלחימה מול אוגנדה וצ'אד ומלחמות אלה כרסמו במעמדו של קד'אפי, שכמעט איבד את אחיזתו בצבא. לכן, ניתן לצייר מצבים בהם היחלשות משטרים מאפשרת למוקדי כוח בתוך המשטרים להגביר את השפעתם ואף את שליטתם על הנשק האסטרטגי של המדינה.
- המסקנה היא, שבדומה לעימות הבין-מעצמתי שהתרחש בשנות ה-60, שגם בו דובר על סכנה גדולה למלחמה גרעינית כתוצאה מהסלמה ומסיקולקולציה הדדית, גם עימות במזה"ת עלול להידרדר בצורה כזו אל סף תהום. יתר על כן, לא נראה שהאיראנים – או שאר מדינות האזור – מייחסים אמינות להצהרות האמריקניות לגבי ערביות מורחבות, והם אינם מאמינים (כמו דה-גול בזמנו) שארה"ב תסכן את וושינגטון או את ניו-יורק עבור נקמה על פגיעה בירושלים, קהיר או ריאד. לכן, יתכן מצב שבראייה איראנית, תגובה אמריקנית גרעינית לא תישקל באופן ראוי בחשבון הסיכונים בכל הקשור להרתעה גרעינית. אם כך יהיה, לא תהיה אמינות מעשית להצהרות של הממשל.
- צפוי שפיתוח הנשק האסטרטגי על-ידי איראן (כולל תוכנית פיתוח טילים בליסטיים ארוכי טווח), ימשיך להתאפיין בחשאיות והטעייה, ובוותיקים טקטיים כביכול לצד איומים. קיימת, אומנם, אפשרות שבשל עצם החשש ממצב בלתי-יציב תנסינה מדינות האזור לגבש מנגנוני בקרה למניעת הידרדרות לעימות שעלול להיות מלווה בשימוש בנשק גרעיני. במצב כזה, יהיה בוודאי מאמץ להביא גם את ישראל להשתלב במשטר אזורי שיהיו בו, לפחות, יותר שקיפות והגבלות על יכולות גרעיניות.

ו. סיכום

הצלחת המהלכים הדיפלומטיים המתוכננים כלפי איראן, כולל משטר סנקציות, מוטלת בספק, והסבירות לכך שממשל אובמה ינקוט מהלך צבאי כלפי איראן לסיכול התוכנית הגרעינית, ויסתכן במלחמה כוללת באזור, נמוכה עוד יותר. מאותם השיקולים, יש לקחת בחשבון שארה"ב לא תראה בעין יפה פעולה ישראלית ואף תפעל למונעה, מתוך חשש שהיא תואשם על-ידי איראן ובעלות בריתה במזה"ת ובעולם המוסלמי באחריות לפעולה הישראלית והתגובות תופנינה כלפי ארה"ב עצמה.

אם לא יינקטו נגד איראן צעדים כלכליים מרחיקי לכת או פעולות צבאיות ואם לא יהיה מהפך במשטר, סביר שהיא תגיע במוקדם או במאוחר לסף של יכולת גרעינית צבאית כאשר החלטה אם ומתי לעבור את הסף לעבור לייצור של סד"כ גרעיני משמעותי תהיה החלטה פוליטית במהותה ולא תהיה כרוכה במחסומים טכנולוגיים.

ללא קשר לשאלה כיצד ומתי המשטר בטהראן יבחר לממש יכולת כזו בפועל, עצם הדימוי של איראן השועטת לעבר יכולת גרעינית צבאית באין מפריע, יש בו כדי להביא את מדינות האזור ליזום תוכניות להשגת יכולת גרעינית צבאית גם לעצמן. תמונת גורמי הפרוליפרציה בעולם כיום והדימוי באזור של חוסר נחישות מצדה של ארה"ב מצביעים על כך שהדרך של מדינות אלה לנשק גרעיני תהיה קצרה משהייתה עבור מדינות אחרות שניסו לקדם תוכניות גרעין. לכן, ישראל צריכה לקחת בחשבון שסביבתה האסטרטגית בעוד עשור תתאפיין במספר מדינות גרעיניות השרויות במתח מתמיד ובסיכונים הסלמה ועימות שלא אפיינו את המלחמה הקרה. מועמדות ראשיות לגירעון נוסף הן, אם כן, ערב הסעודית באמצעות האופציה הפקיסטאנית, ובזכות יכולותיה לממן רכש של יכולות מ"המדף", מצרים שבאמתחתה יכולות טכנולוגיות, מדעיות ותעשייתיות מתקדמות באופן יחסי, תורכיה, סוריה, לוב ואף – בטווח רחוק יותר ובמותנה במצב הפנימי – עיראק.

אין להניח שמזה"ת "רב-גרעיני" כמתואר לעיל יתנהל על-פי הכללים שאפיינו את המלחמה הקרה. יותר סביר לצפות שנהיה עדים למשברים רבים יותר, מלזימים באיומים של הסלמה גרעינית ובנטייה גדולה יותר לשקול שימוש בנשק גרעיני במסגרת עימותים קונבנציונאליים. כל זאת בלי לקחת בחשבון את המקרה הקיצוני של מנהיג בעל תפישת עולם דתית-משיחית השוקל לעשות שימוש בנשק גרעיני כחלק מהלך רוח אפוקליפטי.

מציאות זו מחייבת את ישראל לחזור ולשקול את משמעות ההרתעה האסטרטגית כלפי איום כזה, בנוסף לסוגיות כגון עמדת ישראל כלפי הדרישות להפוך את המזה"ת ל"אזור חופשי מנשק גרעיני", מדיניות העמימות הגרעינית וכן הצורך לגבש עמדה שתקדם הרתעה מול איום איראני אפשרי נגד מדינת ישראל.